

**І. А. МАРЗАЛЮК. ЛЮДЗИ ДАЎНЯЙ БЕЛАРУСІ:
ЭТНАКАНФЕСІЙНЫЯ І САЦЫЯКУЛЬТУРНЫЯ
СТЭРЭАТЫПЫ (X–XVII ст.). — Магілёў,
2003. — 324 с.**

2003 р. у видавництві Могилівського державного університету ім. А. Куляшова вийшла монографія білоруського вченого Ігоря Марзалюка, котра присвячена одному із аспектів соціальної історії Білорусі середньовіччя і ранньомодерного часу, а саме етноконфесійним і соціокультурним свідомісним стереотипам давнього населення нинішньої держави. Структурно праця складається зі вступу, трьох розділів, що поділені на підрозділи, висновків, списку скорочень, бібліографії та літератури (688 найменувань).

У вступі І. Марзалюк аргументує мотивацію свого дослідження і зазначає, що в книзі спробує дати відповідь на одне із головних запитань: «Чи відбувались принципові зміни у ментальності білоруської еліти та міщан в XVI ст.?» Також історик визначає, що у дослідженні періоду XIV–XVII ст. користуватиметься терміном «білорус», «білоруське населення» як синонімом до етноконфесіоніму «русин», беручи до уваги «спершу самосвідомість старобілоруського населення, котре вже протиставляло свій “руський” (старобілоруський) етнос “московському” (великоруському)».

Перший розділ має назву «Етнічність і конфесійність. “Свої” та “Чужі”». Автор досліджує етимологію терміну «Русь», його генезу на території Білорусі. На його думку, «Русь», стосовно до білоруського населення, означало приналежність до князівського дому, дружини та купецтва. Він піддав критиці термін «давньоруська народність» і запропонував характеризувати Київську Русь як метаєтнополітичну спільність, а тогочасне населення сучасної Білорусі називає «етноконфесійним народом». З середини XII ст., згідно зі спостереженнями вченого, почався новий етап етнічної історії Білорусі, що поширився на всю країну. Визначаль-

ним фактором етнічності «русина» впродовж XIV–XV ст. була приналежність до Київської митрополії, а в широкому значенні — сповідування православної релігії. Водночас, зазначає І. Марзалюк, стосовно XIV ст. не зовсім вірно буде трактувати термін «русин» виключно як конфесіонізм та стверджувати, що він не мав жодного етнічного наповнення. Термін «Русь» почав використовуватись як метаєтнічний самоназва окремих, вже сформованих на той час східнослов'янських народів. Вчений вважав, що в другій половині XV ст. остаточно вималювалось уявлення про знаходження в межах всього Великого князівства Литовського всієї «Русі». Він заперечив, що «немає ніяких підстав для ствердження про використання щодо старобілоруського населення Західної Білорусі у цей час етнічної самоназви «литвини» чи «литовці».

В пізніший період, упродовж XVI — на початку XVII ст., головними критеріями самоідентичності, за визначенням І. Марзалюка, стають мова та етнічне походження — «порода» і «кров», а не релігійна приналежність. Як встановив учений, перша згадка про те, що русин залишався русином після зміни конфесії, датується XVI ст. і має відношення до полоцької інтелектуальної еліти. Впродовж XVII ст. термін «білорус» варто розглядати, пропонує дослідник, як «конфесіонізм (Білоруська = православна віра) та земляцький етнікон, який походить від топоніму Біла Русь». Загалом протягом цього часу почався процес утворення нації, який був перерваний, як стверджує І. Марзалюк, «великою катастрофою другої половини XVII ст., внаслідок якої відбувся абсолютний занепад власне білоруської “високої” культури». Разом з тим він висловив припущення, що в разі «продовження існування Речі Посполитої в процесі розвитку буржуазних відносин через процес надання громадянських прав міщанам і селянам могла б сформуватись єдина польська нація, в якій і білоруси, і литовці, і українці трактувалися б як її складові субетноси. Тільки поділи Речі Посполитої поставили “хрест” на реалізації подібного варіанту розвитку».

Що стосується мови, то білоруська мовна специфіка, стверджує автор монографії, простежується у пам'ятках XIII ст., а самостійний комплекс старобілоруської літературної мови «не молод-

ший» за XV ст. З першої половини XVI ст. канцелярська мова цілком опиралась на старобілоруську лінгвістичну основу, а трохи пізніше старобілоруська мова визначається як офіційна мова держави.

Історик також вважає, що «джерела не дають підстав для висновку про особливу етнічну свідомість населення українських земель, які увійшли до складу ВКЛ. Еліта і “білоруської”, і “української” Русі ВКЛ мала спільну етнічну та історичну свідомість».

Окремо І. Марзалюк висвітлив місіонерську діяльність представників православної церкви на території Західної Білорусі та Литви. Він виділив два періоди: 1) «докревський», який характеризується присутністю на балтській території русинського боярства; 2) «післякревський», коли «русини» і «руська» церква існують як етноконфесійна реальність в центральних містах держави. Хрещення балтійських народів у «руську» віру, на думку історика, «призвело до їх мовної та ментальної рутенізації (resp. білорусизації)».

Заслуговує на увагу і підрозділ «Християни і нехристі». Аналізуючи орденські хроніки хрестоносців, вчений підкреслював, що в них «послідовно простежуються уявлення про християн тільки римо-католиків, а православні русини зображалися не християнами». «Тріумфом релігійного плюралізму» І. Марзалюк назвав акт Варшавської конфедерації 1573 р., що повністю був перенесений у Третій Литовський Статут. Також у цьому підрозділі розглянуто боротьбу проти Берестейської унії, соціальні конфлікти, сутички між представниками різних конфесій.

Завершується перший розділ розвідкою щодо образу «жида» у білоруській традиції. Історик виявив, що документи XVI–XVII ст. ототожнюють іудаїзм із диявольською релігією, але в даний період «антисемітизм був конфесійним; згідно з тогочасними уявленнями, зміна віри автоматично передбачала і зміну ставлення до єврея». Існували випадки спалення жінок-єврейок, яких звинувачували у чаклунстві (1673 р., Новогрудське воєводство). Водночас І. Марзалюк наводить приклади, коли іудеї вигравали судові справи, в яких вони обвинувачувались у ритуальному вбивстві християн (1540 р., 1577 р., 1639 р.). Він також показав негативний

вплив євреїв на економічний добробут білоруського населення. Стосовно проявів антисемітизму, так званих єврейських погромів, то історик стверджував, що «послідовна державна політика у цьому питанні не давала можливості для того, щоб гвалтовні акції набули системного характеру; вона певним чином виховувала традиції терпимості до іудеїв».

Другий розділ монографії називається «Історична самосвідомість і державний патріотизм. “Своя” і “Чужа” держава». У ньому І. Марзалюк висловив критичні зауваження щодо міркування Н. Яковенко про відсутність континуїтету між білоруською державотворчою традицією та Київською Руссю. Він стверджував, що «перше покоління полоцьких князів висловлювало претензії на київський князівський стіл. Полоцькі князі добре пам’ятали, що вони не тільки Рагвалодавичі, але й Рюриковичі». Тому вчений розглядає історію Полоцької землі в контексті історії Київської Русі. Врешті, на його думку, саме вона стала «першопочатковою формою власної державності русинів ВКЛ. Традиції Києва переймає Вільно і, відповідно, ВКЛ трактується як легітимний правонаступник Київської Русі, як “своя” держава». Проте, аналізуючи дані нарративних джерел, І. Марзалюк помітив, що православним русинським населенням «ВКЛ сприймалося лише як “сучасна Батьківщина”, яка в контексті певних обставин посіла місце “давньої Батьківщини” — Київської Русі». Аналогічна ситуація була і в XVII ст., коли в свідомості православних жителів Білорусі і ВКЛ, і Річ Посполита продовжувала вважатися «своєю» державою («на відміну від українців, козацька старшина яких виступила в цей час з власною державно-політичною програмою»). Щодо політики Росії на білоруських землях, то автор стверджував, що своїм загарбницьким характером вона «призводила до втрати лояльності навіть з боку тих, хто спочатку намагався співпрацювати з Росією».

Третій розділ — «Малюнок світу у масовій свідомості» — присвячено висвітленню великого комплексу соціальних, філософських, духовних та побутових питань.

Як дослідив І. Марзалюк, однією із особливостей ментальності шляхти і селян XVI–XVII ст. була віра в чудо. Вчений наводить також ряд історичних фактів щодо відьомських процесів.

Автор розповідає про зафіксований в першій половині XVII ст. на Полочинні факт про те, що звернення у разі необхідності лікування до волхва, котрий займався білою магією, вважалось меншим гріхом, ніж до ведуна-відьмака. Історик стверджує, що в XVII ст. «відбувалось пряме ототожнення відьом зі знахарками, котрі лікували людей силами молитви з ужитком імені Богородиці та святих. Така діяльність однозначно трактувалась як інспірування бісів». Тавро «відьми» часто отримували і «жриці кохання». Покарання обвинувачуванним було однозначним — смерть. На думку І. Марзалюка, існування в масовому уявленні XVI–XVII ст. ідеї щодо «пакту між відьмами і відьмаками з дияволом напряду було пов'язано з процесами конфесіоналізації».

Предметом аналізу стало і питання божественності влади великих князів литовських. Дослідник відзначає, що їх правовий статус був набагато нижчим у порівнянні з іншими європейськими монархами («королями та імператорами, над якими здійснювався обряд інаугураційного помазання та коронація»). Разом з тим, християнський монарх (великий князь литовський) виступав захисником віри, гарантом дотримання привілеїв, отриманих підданими від предків. Зокрема, зауважував автор, привілеї на місцеве самоврядування кардинально змінювали правову свідомість їх мешканців. З другої половини XV ст., вважає І. Марзалюк, на землях ВКЛ почала розповсюджуватись концепція «християнського права», притаманна Західній Європі. Вона складалась з права Божого, права натурального і права людського або позитивного. В першій половині XVII ст. «золоті шляхетські вольності» стали невід'ємною частиною правової культури як католицької, так і православної еліти.

Інша соціальна проблема, яку розглянув І. Марзалюк у монографії, це проблема багатства і бідності. В епоху середньовіччя, зазначає вчений, багатство і накопичення вважалися гріхом, а бідні та немічні, згідно з тогочасними канонами, «стояли ближче до Христа, ніж багаті». Лише з XVI ст. усталений менталітет на «багатство і бідність» серед міського населення і частини шляхти почав змінюватись, що було спричинено впливом Ренесансу і Реформації. Історик наводить приклад, що в другій половині XVI —

на початку XVII ст. існували спроби білоруського магістрату регулювати кількість жебраків у містах та всіляко обмежувати зростання цієї соціальної групи населення. Натомість багатство вже вважалось Божою ласкою, яка надана людині. Чим більше особа відраховувала на церкву, тим більше було «шансів» потрапити у рай.

Щодо церковного життя, то І. Марзалюк стверджує про існування «апогею морального занепаду Білорусько-Української церкви у XVI ст.» Його ознаками, на думку вченого, були: «статева розбещеність, пияцтво, розтягнення та присвоєння церковної власності у власне використання». Подібна поведінка простежувалась також і серед представників римо-католицького духовенства.

Окремо І. Марзалюк зупинився на питанні економічного шахрайства. Він вважає, що однією із найпоширеніших афер було лихварство, і, відповідно, лихварі не мали жодної надії на прощення, оскільки намагались отримати прибуток з того, що дано всім людям безкоштовно Богом. Лихварством, дослідив він, в основному займались євреї, але існували випадки, коли серед лихварів зустрічались міщани-християни і православні священики. Серйозну конкуренцію євреям-лихварям у здійсненні кредитних операцій складала білоруські православні, римо-католицькі та уніатські монастирі, котрі давали кредит під заставу маєтку на кредитовану суму. В XVI–XVII ст., за спостереженнями вченого, набула поширення практика «писаного права і документу», а видавання грошей «на віру» вже було аномальним явищем.

У завершальному підрозділі звернуто увагу на функціонування соціального інституту «сім'ї», сексуальні стосунки як між чоловіком та жінкою, так і нетрадиційної орієнтації.

До розповсюдження християнства, вказував історик, не існувало поняття чоловічої шлюбної зради. І саме християнство спричинило своєрідну «сексуальну революцію», в результаті якої церква почала визнавати статеві стосунки законними виключно у моногамній сім'ї. Проте навіть впродовж XV–XVI ст. церковний вінчаний шлюб не набув масового поширення.

На значному актовому та археологічному матеріалі І. Марзалюк дослідив проблему існування чи відсутності кохання у середньовіччі. В XVI–XVII ст. щасливими вважались ті сім'ї, в яких

існували взаємна повага та любов. Однією із найважливіших причин розлучень, зазначав історик, була чоловіча імпотенція. Поширеними також були «фінансова нестача, небажання чоловіка збудувати власне житло та утримувати дружину, часті сварки та рукоприкладство між подружжям».

I. Марзалюк наводить цікавий приклад регламентації статевих стосунків між чоловіком та дружиною у XII ст. в Київській митрополії: «В усі дні, за виключенням свят і неділі, подружжя мали право займатись сексом. Однак, коли вони збиралися до причастя, то за день перед літургією і причастям, а так само у день церковної служби мали утриматись від статевого акту». Також необґрунтована відмова від шлюбного ложа вважалась гріхом.

Значна увага церковного і світського права приділялася покаранню за образу жіночої та чоловічої гідності. Історик писав, що безпідставне звинувачення особи в тому, що вона народжена «у блуді», каралось великим грошовим штрафом та принесенням публічного вибачення.

Згідно зі спостереженнями I. Марзалюка, XVI ст. стало періодом не лише великих культурних здобутків, але й поширення у містах проституції. «Дами легкої поведінки» зосереджувались в основному у міських корчмах. Деякі з них мали постійних клієнтів. Однією із найпоширеніших форм боротьби з ними були облави, котрі влаштовував магістрат. Спіймані «жриці кохання» відправлялись на громадсько-корисні роботи. Розповсюдження проституції, на думку вченого, викликало значне піднесення показників статевих захворювань. Зокрема, у 1498 р. на території ВКЛ почалася епідемія сифілісу.

Велика увага у церковному праві, писав I. Марзалюк, надавалась і аномальним статевим стосункам. Історик наводить норму, яка забороняла стати священником особам, котрі «в блудстве содомьstem были будутъ, ли с скотиною, ли в руку съгрешение, или в татьбе, разве аще не детьсаго, ли прежде поятия жены своея, законьяныя блуд створил будетъ... таковый не можетъ бытии поп, ни дякон, ни причетник». У XVI ст. молодим священникам заборонялось сповідати жінок, а для старших святих отців кількість жінок, у яких він міг прийняти сповідь, жорстко регламентувалась. Двері

сповідальні при цьому повинні були бути відкритими. Згідно із білоруськими кормчими книгами XVI ст., священник мав починати сповідь з розпитування про сексуальні злочинства прихожанина.

На думку І. Марзалюка, покарання гвалтівників у церковному праві було значно м'якшим, ніж у цивільному. Так, згідно з першим, штраф потерпілій передбачався лише у випадку втрати цнотливості, а за Литовськими Статутами згвалтування жінки каралось смертю. Проте, за його спостереженнями, практика судових справ свідчить про невідповідність вироків задекларованій нормі.

Окремо в монографії виділена проблема співіснування поколінь — «батьки і діти». Загалом, вважає вчений, в ті часи переважала думка, що батьки повинні клопотатись про дітей, порівну ділити спадщину, а діти, в свою чергу, зобов'язані їх доглядати у старості. Більше того, усвідомлення кровної спорідненості нащадків з предками, родова солідарність в XVI–XVII ст. була набагато міцнішою за конфесійну.

Таким чином, монографія І. Марзалюка є досить значним дослідженням у галузі соціальної історії. Вчений подав власне бачення визначених аспектів ментальності білоруського населення X–XVIII ст. Вона буде цікавою не тільки історикам-професіоналам, але й тим, кого приваблює історичне минуле.

Дмитро Ващук